

Aelius Lampridius Cervinus
DE EPIDAURO

Ilija Crijević
O EPIDAURU

Izdavač
Dubrovačke knjižnice

Za izdavača
Jelena Bogdanović

Urednica
Jelena Bogdanović

Ilustracija na naslovnici
Valter Kožul

Grafičko rješenje (oprema)
Alfa-2

Potporna
Grad Dubrovnik

ISBN 978-953-48415-1-8

CIP zapis dostupan u računalnom Skupnom katalogu
hrvatskih knjižnica pod brojem 580942049

Aelius Lampridius Cervinus
DE EPIDAURO

Ilija Crijević
O EPIDAURU

Prijevod s latinskog
ZRINKA BLAŽEVIĆ

Uvodna studija i redaktura prijevoda
IRENA BRATIČEVIĆ

Dubrovačke knjižnice
Dubrovnik, 2020.

Prepjev Crijevićeva djela *De Epidauro* iz pera Zrinke Blažević – čijim se izdanjem obilježava petstota obljetnica pjesnikove smrti – prvi je cjeloviti i metrički prijevod toga spjeva na hrvatski jezik. Dio je njezina kompletnoga prepjeva Crijevićeve pjesničke zbirke sačuvane u vatikanskom rukopisu Vat. lat. 1678.

Latinski tekst Crijevićeva obraćanja publici prigodom recitiranja spjeva transkribiran je iz rukopisa Vatikanske apostolske knjižnice (*Biblioteca apostolica Vaticana*), Vat. lat. 2939, VIv-VIIr.

Latinski tekst spjeva *De Epidauro* preuzet je iz izdanja Darka Novakovića, “Autografi Ilije Crijevića (I): *Vat. lat. 1678*”, *Hrvatska književna baština*, knj. 3, ur. Dunja Fališevac et al. (Zagreb: Ex libris, 2004, 198-211).

Faksimil rukopisa iz Vatikanske apostolske knjižnice (Vat. lat. 1678, 155r-167r) preuzet je s mrežne stranice knjižnice i uz dopuštenje knjižnice.

Sadržaj

Iz Epidaura Dubrovnik: Nedovršeni spjev Ilije Crijevića (<i>Irena Bratičević</i>)	7
[Auctor poema recitaturus auditores alloquitur]	20
[Crijevićevo obraćanje publici prigodom recitiranja spjeva]	21
<i>De Epidauro</i>	22
<i>O Epidauro</i> (prijevod: <i>Zrinka Blažević</i>)	23
Faksimil rukopisa spjeva <i>De Epidauro</i> (Vat. lat. 1678)	59

Iz Epidaura Dubrovnik: Nedovršeni spjev Ilije Crijevića

Od svih kulturnih sredina na hrvatskom prostoru koje je tijekom petnaestoga stoljeća zahvatio pokret humanizma, donoseći novi pogled na svijet i na čovjeka, na njegovu naobrazbu i na umjetničko stvaranje, Dubrovnik je dao najistaknutiju generaciju književnika latinskog jezičnog izraza čiji je rad obilježilo nastojanje da se približe velikim uzorima grčke i rimske književne tradicije. U skladu s humanističkom naobrazbom koju su stekli u dubrovačkoj školi i na talijanskim učilištima, ti su se autori u književnom radu vodili načelima oponašanja klasične starine i nadmetanja s antičkim modelima, istodobno zadržavajući kršćanski svjetonazor. Karlo Pucić (o. 1458-1522) napisao je knjižicu ljubavnih elegija nadahnut rimskim klasicima Tibulom, Propercijem i Ovidijem, Ludovik Crijević Tuberon (1458-1527) zbog svojih je historiografskih komentara prozvan dubrovačkim Salustijem, Jakov Bunić (1469-1534) i Damjan Beneša (1477-1539) upisali su se u tradiciju biblijsko-vergilijanske epike, Beneša se k tome okušao u grčkoj epigramatici kao i u latinskim elegijama i epigramima te satiri i lirici na tragu Horacija, a Ilija Crijević (1463-1520) ostavio je žanrovski najraznovrsniji opus, u kojem se prepoznaju utjecaji brojnih autora: ponajprije rimskih elegičara, Vergilija i drugih epičara, kršćanskih pjesnika te Horacija u poeziji, a Cicerona i Livija u prozi.¹

U književnopovijesnim sintezama i prikazima Crijević je priznat kao najvažniji autor dubrovačkoga humanizma. Razloga je tomu više, a nalaze se u veličini, formalnoj i tematskoj raznovrsnosti, pa i zahtjevnosti njegova opusa i osobinama njegova pjesničkog jezika, donekle i u obliku u kojem je njegova književna ostavština preživjela do današnjeg vremena, a na određeni način i u njegovoj biografiji. Crijević se nakon osnovnog obrazovanja u Dubrovniku školovao u Rimu i Ferrari, a kad je drugi put otišao u Rim, primljen je u čuvenu kvirinalsku akademiju Pomponija Leta u kojoj je 1484. godine za svoje pjesme okrunjen pjesničkim lovor-vijencem.

¹ Za preglede naše latinske književnosti u humanizmu v. Novaković 1994, Novaković 1999, za Dubrovnik osobito Rezar 2018. – Hvala Ivanu Lupiću, koji je čitao uvod i prijevod, na velikoj pomoći i brojnim boljim prijedlozima, te Vladi Rezaru na savjetima pri redakтури.

Ta mu ugledna nagrada nakon što se vratio u rodni grad nije pomogla u nastojanjima da dubrovačku sredinu zamijeni ugarskim dvorom Matije Korvina i potom Vladislava II. – živio je, naime, u domovini do smrti, nastupajući kao govornik u brojnim javnim i privatnim prigodama i predajući na školi (u dva navrata, 1497-1504 i 1511-1520), obnašajući javne dužnosti i, nakon što je postao udovac, službu kanonika, katkad izdržavajući zatvorske kazne zbog prekršaja, katkad se baveći zelenašenjem i utjerujući dugove. Ipak, ostao je upamćen po tituli *poeta laureatus*, koju je redovito isticao uza svoje ime i sam, a arhivski dokumenti i rukopisna predaja svjedoče da su jednako postupali i njegovi suvremenici i rani proučavatelji. Jedini je dubrovački pjesnik za kojega se sa sigurnošću može reći da je ponio taj počasni pjesnički naslov.²

Pod stiliziranim latinskim imenom *Aelius Lampridius Cervinus poeta laureatus* sačuvano je dvadeset njegovih govora, većinom nadgrobnih, posvećenih sugrađanima, jedanaest pisama i tri predavanja (o Plautu, Vergiliju i Properciju) te ukupno oko 11000 stihova u nešto manje od 250 pjesama. Neke su od njih upućene javnim ličnostima ili Crijevićevim poznanicima iz Italije i prijateljima u Dubrovniku, neke rodnom gradu i njegovim zaštitnicima, jedan je ciklus o fiktivnoj djevojci Flaviji u duhu rimske ljubavne elegije, a pojedine se bave teološkim, znanstvenim ili umjetničkim temama. Širok je i raspon vrsta stiha koje je Crijević preuzeo iz klasičnog versifikacijskog sustava.

Uz iznimku nekoliko pjesama sačuvanih samo u dubrovačkim rukopisima, gotovo cjelovit Crijevićev fopus obuhvaćen je u dvama kodeksima ispisanima humanističkom kaligrafijom, koji su vjerojatno još u šesnaestom stoljeću odneseni u Rim i danas su pohranjeni u Vatikanskoj knjižnici (Vat. lat. 1678 i Vat. lat. 2939). Smatra se da su ti kodeksi autografi, jer se rukopis podudara s rukopisom kojim je pisano jedno originalno Crijevićevo pismo privatne naravi. Pretpostavlja se također da okupljaju sva djela za koja je autor želio da ostanu sačuvana, odnosno da su odasлана u Rim – možda čak za njegova života – kako bi se djela objavilo tiskom. S obzirom na to pak da mu je za života tiskano tek nekoliko epigrama te da u Dubrovniku nisu sačuvani rukopisi njegovih djela koji bi bili stariji od sredine osamnaestoga stoljeća, vatikanski rukopisi, čak i kad ne bi bili autografi, zbog stanja teksta koje prikazuju bili bi izrazito važni za objavljivanje i interpretaciju njegovih djela.³

2 Detaljniji prikazi Crijevićeva života nalaze se u Škunca 1971, Hrabak 1988 i Vekarić 2013.

3 Crijevićev opus ni do danas nije objavljen u potpunosti. Sadržaj rukopisa Vat. lat. 1678 izdan je u Novaković 2004, gdje vidi za ranija izdanja na str. 10-11. Iz Vat. lat. 2939 objavljena su četiri govora i ogledi o Vergiliju i Properciju; v. Pokrajac 2013. Za Crijevićeva privatna pisma v. Bratičević 2012.

U prvome od dva vatikanska kodeksa, Vat. lat. 1678, nalaze se samo Crijevićevi pjesnički sastavci. Na 155. od ukupno 213 listova započinje heksameterska pjesma koja kao ni mnoge druge u rukopisu nema natpis, no u književnopovijesnoj literaturi uvriježio se za nju naslov *De Epidauru – O Epidauru*. Sa svoja 573 stiha ona je najduža pjesnička kompozicija čitavoga Crijevićeva opusa, s tim da u obliku koji je do nas došao nije cjelovita, već se izlaganje u 573. stihu naglo prekida.⁴

Riječ je o djelu epskoga žanra u kojemu pjesnik pripovijeda o skorom uništenju antičkog Epidaura, koje svojevrsnu eshatološku kompenzaciju dobiva u osnutku novoga grada – današnjega Dubrovnika. Spjev o njegovim mitskim počecima trebao je biti uzvišena pohvala rodnom gradu, koja se temeljila na ideji da je Dubrovnik, kao izravni sljednik rimske kolonije Epidaura, već samim svojim podrijetlom izravno povezan s Rimom, središtem ne samo antičkog nego i tada suvremenog svijeta. Najvjerojatnijim se čini da je Crijević pisao ovo djelo sredinom prvoga desetljeća šesnaestoga stoljeća, a ta se datacija izvodi iz samoga teksta. Naime, kada opisuje Sokol kulu i pogled koji se s nje prostire na Konavosko polje, sebe sama legitimira kao promatrača s njezine stražarnice (stihovi 26-28). Budući da je na službi kastelana Sokola bio od listopada 1504. do lipnja 1505. godine, u te se godine okvirno smješta nastanak pjesme.⁵

Sadržaj spjeva pokazuje na koje načine Crijević spaja elemente epskoga žanra s retoričkim postupcima karakterističnima za pohvalu grada (*laudatio urbis*) i kako pritom oblikuje narativ o dubrovačkoj prošlosti. I iz književnopovijesne i iz historiografske perspektive spjev *O Epidauru* pokazuje se kao jedinstveno djelo hrvatskoga latiniteta i književnosti starog Dubrovnika. Kronološki, nalazi se na samim počecima latinističke epike. Jedino djelo koje mu je prethodilo epilij je Jakova Bunića *De raptu Cerberi (Otmica Kerbera, oko 1490)*, u kojem je Bunić epizodu iz grčke mitologije prikazao u ključu kršćanske alegoreze. Crijević je u svojem spjevu ponudio pjesničku verziju mita o nastanku Dubrovnika, velikim dijelom kroz razvedenu personifikaciju starog Epidaura i njegov dijalog s Bogom, a uključio je i osvrt na antičke historiografske izvore i na rad svojih prethodnika, razmišljanja o općenitijim temama kao što su stadiji ljudskoga života, uloga sudbine i slobodne volje, te opise prirode, grada i ljudskih postignuća.

4 Prije Novakovićeva izdanja, pjesma je u cijelosti objavljena u Tadin 1905 te u Nevenić Grabovac 1970 (ponovljeno u Pokrajac 2013: 46-65). U Nevenić Grabovac 1970 (odnosno Pokrajac 2013) popraćena je prozним prijevodom Darinke Nevenić Grabovac na srpski. Nekoliko odlomaka s paralelnim prozним prijevodom Tomislava Ladana tiskano je u Gortan i Vratović 1969: 448-453. Rafo Bogišić objavio je izvornik i prijevod prvih 75 stihova ("Konavosko polje i njegove rijeke") u Bogišić 1982. Opširnije o ovom Crijevićevu djelu: Tadin 1905, Zabughin 1919, Nevenić Grabovac 1970 (= Pokrajac 2013: 29-84), Škunca 1971: 106-107, Bogišić 1982, Bojović 1990, Bogišić 1991, Jovanović 2012, Kunčević 2015, osobito 45-50.

5 Jireček 1899: 444.

Izrazito je sugestivan opis impozantne Sokol kule kojim se djelo otvara (1-15). Kako s nje kao osmatračnice pogled seže prvo u Konavosko polje a zatim prema Cavtatu, tako se i u uvodnim stihovima redom nižu spomeni onoga što se s nje može vidjeti: najprije obrađene zemlje podno kule, pa rijeka Vodovađe i Ljute i njihovih mlinica te njiva u samome polju, koje su u skladu s dubrovačkim zakonima prekrivene žitaricama više no vinovom lozom; opisuje i klimu koja ondje prevladava (16-52). Potom se približava starim ruševinama i ostacima antičkog akvedukta te na koncu samom antičkom Epidauru (53-75). Na tome mjestu, nakon spomenutog opisa konavoskog kraja, slijede oni elementi koji se uobičajeno nalaze na početku epskog djela: invokacija i s njom isprepletana najava teme (*pređe ću opjevat svoje; tvoje plemstvo; kolijevku tvojega roda*). U invokaciji zaziva Muze, što je puko oponašanje antičke tradicije, ali zaziva i personificiranu Raguzu, a ta novost usmjerava pažnju na njezino određenje: ona je *parva Quiritum effigies – malena prilika Kvirićana*, odnosno Rima (76-86).

Još uvijek ne počinje naracija zbivanja. Crijeviću je prije nego iznese samu priču važno zadržati se na drugim motivima preko kojih nas upoznaje s njezinim zemljopisnim ili povijesnim kontekstom; priču odgađa ne samo kako bi stvorio napetost nego i kako bi pripremio čitatelje. Sada kao učeni pjesnik želi pomoću historiografskih izvora ovjeriti rimsku narav Epidaura – jer ako je on rimski, takav će biti i Dubrovnik; stoga pozivanje na Plinija Starijeg, na anonimnog nastavljača Cezarova *Građanskog rata* i na svetog Jeronima (87-99). Didaktički se dio nastavlja u razlučivanju ovog Epidaura na jadranskoj obali od onog grčkog na Peloponezu i od ilirskog grada sličnog naziva, Epidamna odnosno Dirahija (99-115). Slijedi poduži ekskurs u kojem pjesnik pokušava odgovoriti na činjenicu da o Epidauru prije njega nije pisano; razlog ne vidi u propustima autorā, koje bi mogao i oprostiti, već u njihovu nedovoljnom broju. Zapravo vrlo osviješteno ukazuje na veličinu i na težinu vlastite uloge i implicitno traži opravdanje za moguće propuste jer je prvi koji pjeva o temi (116-170).

Tek što zatim pomoću personifikacije uvede Epidaura kao lik, Crijević prelazi na refleksiju u kojoj s mnogo sentencioznih stihova “starenje” i propast gradova prisposobljuje životnom vijeku ljudi (171-220), a ta mu usporedba služi da bi mogao prikazati Epidaura u liku starca. On se na kolima koja voze labudovi s obližnje Neretve preveze pred noge samoga Boga (221-229) i ondje izgovara svoju tužaljku (230-301) u kojoj Boga otvoreno proziva za nevolje koje mu se događaju, poput progonstava, oskudice i gladi, te inzistira na vlastitoj nevinosti: zločini koji trebaju biti kažnjeni djelo su barbarskih Ilira, a on njima ne pripada, on je rimski a ne više

ilirski, kršćanski je a ne više poganski grad. Prije nego završi jadikovku molbama Bogu da se smiluje i poštedi njegove žitelje, Epidaur spominje i snove i proročanski glas koji su mu najavili potpuno uništenje.

Božji govor (302-451) dvostruko je duži od Epidaurova, a jednim je dijelom oblikovan kao niz odgovora na njegove pritužbe: na vapaje Bog odgovara utjehom i ohrabrenjem, potvrđuje točnost pretkazanja, potvrđuje i da Epidaur doista ne nosi na sebi nikakve krivice, ali njegovo skorašnje uništenje tumači logikom kršćanskog uskrsnuća – Epidaur mora umrijeti da bi živio, a buduća sreća bit će pravedna naknada za sadašnju nesreću (307-337). U drugome pak dijelu pjesnik kroz lik Boga donosi anticipaciju nesretnih i sretnih zbivanja. Najavljuje napad osvajača koji će doći iznenada, u trenutku kada većina Epidaurana bude na svetom obredu izvan grada, kao i konačnu katastrofu; one koji poginu čeka nebeska nagrada (338-374), a onima koji se uspiju spasiti bit će dano da na nešto udaljenijem ali ljepšem mjestu, u podnožju Srđa, osnuju novi grad. Tu se nalazi pohvala novomu gradu: ukazuje se na njegovu buduću ljepotu, rimsko podrijetlo, novo ime, njegovu trajnost; prezime- nom se ističe trideset i tri plemićke obitelji koje će činiti njegovu elitu te se pripovijeda o njegovu bogatstvu i prosperitetu koje će donijeti trgovina i pomorstvo, kao i umijeća, marljivost i mudrost stanovnika (375-451).

Početak saracenskog napada podudara se sa završetkom Božjeg govora. Sljedeće dionice priprema su za opis bitke: noćni napad brodovlja, opći metež uslijed kojega se okupljaju gradski oci, dva govora – biskupa, koji defetistički poziva borce da hrabro poginu i zasluže vječnu nagradu, i konzula, koji ih poziva da se ne predaju – te prikaz oružarnice i oružja kojim su Epidaurani raspolagali (452-573). Tu se pripovijedanje naprasno prekida, tako da sam sukob dviju strana i pad Epidaura nisu opisani, a to je ono što bi trebalo slijediti do stvarnoga kraja spjeva. U vatikanskom rukopisu posljednji, 573. stih zapisan je na novoj stranici, a iza nje još je jedanaest stranica ostavljeno praznima do početka sljedeće pjesme.

U pokušajima da se odgovori na pitanje o dovršenosti djela u pomoć se prizivalo kratak prozni tekst koji je sačuvan u drugome vatikanskom kodeksu (Vat. lat. 2939, VIv-VIIr) bez naslova ili kakve bilješke, no koji su prethodni priređivači s pravom povezali sa spjevom.⁶ Riječ je o svojevrsnom uvodu koji je autor izgovorio prije nego što je u Dubrovniku održao javnu recitaciju svoje, kako kaže, *nove pjesme o vašim precima, odnosno o rimskoj koloniji Epidauru (novum poema [...] de maioribus vestris, hoc est Epidauro Romana colonia)*. Poput grčkih i rimskih pjesnika koji su imali običaj javno čitati djela prije objavljivanja,

6 Tadin 1905, Nevenić Grabovac 1970.

i Crijević je od svojih slušatelja zatražio kritičke primjedbe kako bi mogao do-
tjerati tekst. No o tome je li tekst već tada bio cjelovit ili je autor čitao tek jedan
njegov dio, može se samo nagađati.⁷

Zanimljivost predgovora nije, ipak, samo u njegovu eventualnom svjedočenju o
dovršenosti ili nedovršenosti djela. Iz tog kratkog teksta, naime, saznajemo i da je
Crijević razmišljao o objavljivanju djela i o tome da ga posveti vjerojatno jednom
od dubrovačkih vijeća. Činjenicu da čita djelo pred publikom objašnjava željom da
ga uz pomoć dobronamjernih kritičara poboljša i poziva se pritom na opće mjesto,
čuveni Horacijev savjet iz poslanice *O pjesničkom umijeću* prema kojem književni-
ci tekst koji napišu trebaju pustiti da još devet godina odstoji, a onda odlučiti hoće
li ga izdati.⁸ U svakom slučaju, ovo je jedno od rijetkih neposrednih svjedočanstava
o javnom čitanju pjesničkog teksta u renesansnom Dubrovniku. Nadalje, premda
je u naletu retoričke skromnosti, radi pridobivanja naklonosti, zanijskao vlastiti
talent, Crijević se ipak pokazao kao samoosviješteni pjesnik koji očekuje pohvalu
barem za svoj čin ljubavi prema domovini. Također je svjestan da njegova proslava
domovine znakovito korespondira s danom kada ju izvodi – to je dan presvetih
mučenika koje se u Dubrovniku osobito štovalo zbog zaštite Republike i čuvanja
njezina uređenja. Radi se o blagdanu Četrdesetorice mučenika (9. ožujka), na koji
su Dubrovčani od 1400. godine obilježavali otkriće urote svojih sugrađana sprem-
nih na izdaju državnih interesa. Jedan od elemenata ceremonije bila je propovijed
o državnoj slobodi i odgovornosti onih na vlasti, upućena prvenstveno senatorima
i drugim nositeljima najviših dužnosti.⁹

S takvim je sadržajima u kojima se veličala sloboda i sama Republika bio u
skladu i Crijevićev spjev o njezinu podrijetlu. Idejna koncepcija u pozadini, koja je
govorila o rimskom identitetu Dubrovnika, za njega kao zanesenog humanista nije
imala alternativu.¹⁰ Obliznji antički Epidaur – za Crijevića posrednik tog identite-

7 Crijevićev rani priređivač Antun Agić smatrao je da je pjesnik nastupio s necjelovitim djelom te da ga nakon toga nije završio jer bi se, da jest, pobrinuo da se završne stihove makar naknadno upiše na prazne stranice kodeksa Vat. lat. 1678, za koji je, inače, Agić vjerovao da je autograf nastao mnogo godina prije pjesnikove smrti (Agić u rukopisu 409 Arhiva Male braće, str. 287; pretisnuto, bez navođenja autora bilješke i signature, u Tadin 1905: 291-292). Darinka Nevenić Grabovac upravo suprotno smatra da Crijević ne bi spjev koji nije dovršio izlagao u javnosti niti bi najavio njegovo objavljivanje (Nevenić Grabovac 1970: 248; Bojović 1990: 204); prema njoj Crijević samo nije stigao prepisati cijeli tekst u kodeks.

8 Horacije, *Ars poetica* 388.

9 Na taj blagdan čitajući Crijevića upućuje Kunčević 2015: 48; više o blagdanu i njegovu značenju: Lonza 2009: 251-256. Agić je smatrao da je javno čitanje održano na Petilovrijence (Arhiv Male braće, rkp. 409, str. 287). Za tezu da se Crijević spjevom *De Epidauru* zapravo nadmetao s Gian Mariom Filelfom, koji je 1475. dubrovačkom Senatu posvetio jednu proznu i jednu versificiranu povijest Dubrovnika te za njih dobio nagradu koja je nedugo zatim povučena, v. Jovanović 2012: 29-30.

10 Interpretaciju spjeva *O Epidauru* u kontekstu ove verzije priče o osnutku grada daje Kunčević 2015: 45-50. Za Crijevićeve spomene rimskog podrijetla grada u njegovim govorima v. Pokrajac 2013.

ta – figurirao je i u verzijama o osnutku grada koje su mu prethodile, a premda si je izborom epskoga žanra otvorio prostor za slobodnu pjesničku stilizaciju priče, uporište je nerijetko pronalazio u povijesnim izvorima. Doduše, samo se na antičke autore referirao imenom, no iz njegovih se prozних tekstova inače zna da je poznavao kroničarsku tradiciju,¹¹ a u samome spjevu može se primijetiti da je iz dostupne građe proizvoljno birao pojedine elemente priče. Primjerice, dok predaju o razaranju Epidaura i bijegu stanovnika na mjesto današnjeg Dubrovnika dijeli sa svim važnijim srednjovjekovnim tekstovima (Konstantin Porfirogenet, Toma Arhiđakon, Ljetopis popa Dukljanina, Milecije), kada pripovijeda o samom osvajanju grada, vojska koja će uništiti Epidaur za njega je saracenska, a to je podatak koji nudi jedino pop Dukljanin te za njim Anonimovi anali. Kada Bog pretkazuje pad Epidaura, kaže da će Saraceni naići na nebranjen grad jer će se stanovnici u tom trenutku nalaziti u predgrađu na svečanom obredu (346-348); takva verzija postoji u djelu *Historia Ragusii* Giovannija Conversinija.¹² Popis trideset i tri vlasteoske obitelji (403-412) posve je identičan De Diversisovu popisu obitelji živućih u njegovu doba i vjerojatno ga Crijević od De Diversisa preuzima. No on tvrdi kako sve one vuku epidaursko podrijetlo, a po tome se razlikuje od kronika i ostalih autora koji nabrajaju vlasteoske rodove.¹³

Još ponegdje Crijević je potpuno neovisan o tradiciji. Nepoznato je, na primjer, zbog čega od svih svetaca za koje najavljuje da će štititi grad, uz svetoga Vlaha imenom izdvaja isključivo svetu Zenobiju (397). Potom, mjesto koje se neće naći ni u koga od njegovih prethodnika oblik je *Regusa* kao ime novoga grada (389). Crijević ga nije objasnio u spjevu, ali jest u nadgrobnom govoru ujaku Juniju Sorokočeviću, gdje je tvrdio da ime grada dolazi od latinske riječi *regere* (“vladati”), samo su ga barbarske jezične navike iskvarile u jednom samoglasniku.¹⁴ I na koncu, Crijevićeva slika Dubrovnika kao novoga naselja koje nastaje u podnožju Srđa ne podudara se s kroničarskim izvještajima – Crijević je jedini koji i dubravu, po kojoj je grad dobio slavensko ime, smješta unutar njegovih zidina (378-382).

11 Anale spominje u posmrtnom govoru Martolici Džamanjiću (Škunca 1971: 181-182) i u posmrtnom govoru Ivanu Gučetiću (isto, 185).

12 Giovanni Conversini, *Historia Ragusii* u rukopisu II. d. 55 Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 42v; Medini 1935: 27; Nevenić Grabovac 1970: 245.

13 De Diversis 2004: 65-66; Bojović 1990: 206. Na popisima vlastele koji su sačuvani kod dubrovačkih povjesničara od kasnog 15. stoljeća nadalje svakom je plemićkom rodu pripisano podrijetlo: iz Epidaura, Rima i drugih talijanskih gradova, Kotora, slavenskog zaleđa itd. Od 33 roda koja je naveo Crijević – sve kao epidaurske – njih sedam je doselilo iz Epidaura prema Anonimovim, a osam prema Ranjininim analima; Nodilo 1883: 147-163, 181-186.

14 Pokrajac 2013: 235.

Tako je Crijević, poznajući dotadašnju historiografsku tradiciju, koja je i sama ponekad miješala legendu i zbilju, ponudio imaginarnu interpretaciju nastanka grada – onoga segmenta prošlosti koji je u kronikama bio opisan sažeto i šturo. Bude li ona primljena dobro, pjesniku bi mogla donijeti i praktičan probitak i besmrtnu slavu. Stoga ne čudi ni njegov odabir epskoga žanra koji se smatralo najuzvišenijim i najprestižnijim u humanističkoj hijerarhiji žanrova, ni pasusi nadahnuti Vergilijem – tvorcem rimskoga nacionalnog epa (koji u *Eneidi* iznosi upravo mit o osnutku grada), ni brojna opća mjesta koja su pripadala topičkom inventaru pohvalnih tekstova o gradovima u grčkoj i rimskoj, a onda i u humanističkoj književnosti.

Pohvalni govor o gradu (*laudatio urbis*) mogao se pojaviti u bilo kojem književnom žanru, a još su antički retorički priručnici ukazivali na sadržajne i formalne elemente koji su za njega karakteristični i koji u tekstu moraju ili mogu biti prisutni.¹⁵ Geografski opis Konavala kojim spjev započinje (1-75) jedno je od takvih mjesta. Nije tipičan uvod za djelo epskog žanra, ali je sastavljen od tipičnih motiva kojima se prikazuje ljepota okolice: impresivne stijene u brdima, plodna zemlja, čista i pitka voda rijeka, ugodna klima, dobrobit stanovnika i na kraju antički ostaci, koji podsjećaju na prolaznost svega tvarnog. Kada pjesnik dođe do Epidaura (76), slušatelj/čitatelj bi na temelju danog opisa već trebao imati izvjesne simpatije prema gradu, a prikazom Epidaura kao neutješnog starca one bi se trebale produbiti. Personificiranju gradova autori su rado pribjegavali kada se željelo sugestivnim jezikom izložiti njihovu povijest ili sadašnje stanje; činilo se da je lakše predočiti i pojmiti tijek života osobe nego grada. Na ovaj se način, prema analogiji, i za grad moglo reći da se rađa, raste, jača, stari i umire, da ima određenu narav, emocije i moralnu odgovornost. Tu je analogiju Crijević i sam doslovno opisao (175-215), te je zatim Epidaura kroz njegov govor pred Bogom prikazao kao osobu koja vrlo snažno osjeća, trpi i bori se za sebe i svoje stanovnike. Mi, međutim, u jednom bitnom segmentu iznevjeravamo Crijevića kada o njegovu Epidauru govorimo kao o muškarcu. Imenica *Epidaurus* u latinskom je jeziku ženskoga roda i na taj ju je način Crijević upotrebljavao i u svojem spjevu. Epidaurus kod njega zapravo nije starac, već starica.

Zajedno s personifikacijom pjesnik je kada je dao glas liku upotrijebio prozopopeju, još jedan čest postupak kojim se unosila dinamika u pripovijedanje i snažnije djelovalo na emocije publike. Ne manje važna od Epidaurove prozopopeja je u kojoj govori Bog koji iznosi i obrazlaže svoj plan. Središnji dio njegova izlaganja – i cijeloga spjeva – onaj je u kojem se u užem smislu daje *laudatio* grada Dubrovnika

15 Daljnje izlaganje o retoričkim postupcima karakterističnima za pohvale gradova prema Pernot 1993.

(375-451). Obavezna su opća mjesta u pohvali gradu govor o njegovu smještaju i govor o njegovu podrijetlu – zemljopisna i povijesna dimenzija – a u govoru o smještaju (*situs*) treba nešto reći o položaju grada i o njegovu izgledu. Položaj je Crijević “pokrio” prikazom okolice te obalnih hridi u podnožju Srđa na kojima će biti podignut grad (378-379). Opisu izgleda samoga grada posvetio je nešto više stihova (380-387), dočaravajući i njegovu snagu spomenom fortifikacijskog sustava (381-382) i njegovu ljepotu spomenom javnih i privatnih zgrada, crkvi, popločenih ulica, vodovoda i luke (383-387). Zanimljivo je s kolikom je pažnjom za detalj slijedio retoričke naputke o pohvalnoj vrsti teksta, prema kojima u njega valja uključiti riječi što znače *ures*, *sjaj*, *ljupkost* (*ornabere* 382, *cultus* 387), kao i metafore koje će odraziti poosobljenost i tjelesnost grada (Dubrovnik će obgrliti dubravu, *complexa* 380, i ima lice, *facies* 383). Ono što pak danas prepoznajemo u Crijevićeve opisu jest Dubrovnik kakav je bio u njegovo vrijeme: Crijević je “svoj” Dubrovnik prikazao kao vrhunac u povijesnom razvoju grada.

Kada je riječ o podrijetlu (*origo*), mnoge su *laudationes* slavile pojedinca – mitskog utemeljitelja grada – kojega kod Crijevića nema, osim ako ne shvatimo da je to na simboličan način bio upravo personificirani Epidaur. Trebalo je spomenuti prve stanovnike – doseljenike, sam čin osnutka odnosno podizanje novoga grada te uzroke i razlog osnutka, što je sve kod Crijevića zastupljeno, jednako kao i mogući detalj: proroštvo i san koji osnutak prate. Slijedio je govor o rastu, širenju, jačanju i bogaćenju grada. Tako se i Dubrovniku proriče da će rasti, procvasti i razvijati se premda na škrtoj zemlji; marljivost ljudi to će nadoknaditi, a njihovim radom, znanjem i umijećima grad će se tako obogatiti da mu ništa neće nedostajati. Upravo je pohvala stanovništva imala važno mjesto u pohvalama grada, jer sve materijalno i izvanjsko ostaje bezvrijedno ako nema vrlina i sloge žitelja te ako se i u ratu i u miru ne drže zakona. Zbog toga i Crijević upućuje na marljivost i trud budućih stanovnika, njihovu kreativnost i umješnost u radu, na kreposti, pobožnost i moral. Nema isticanja pojedinaca imenom jer je zajednica važnija od individua, ali se o stanovnicima često govori kao o djeci, potomcima (388) i potomcima potomaka (414) te se nastoji naglasiti kontinuitet njihovih rodova. Ta je ideja kod Crijevića prisutna već u najavi teme (*sada ću pjevat o tvojem / Plemstvu, o kolijevci tvojega naroda, rodu što traje*, 9), a neposredno pred katalogom vlasteoskih rodova (400-412) Bog Epidauru obećava neprekinuti vijek plemstva (392-396): ono je vječno, *nobilitas perennis*, nikada neće izumrijeti (*tempore nullo deficiet*) već će imati trajnu snagu (*perpetuum tenorem*). Na takvim mjestima Crijević ne udovoljava samo zahtjevima panegiričke retorike o isticanju izvrsnoga podrijetla prvih stanovnika nego i govori ono što dubrovačka patricijska elita, željna trajne vlasti, hoće čuti.

Iako je u proučavanju novolatinske književnosti poznato da je na mnoge humanističke *laudationes urbium* u stihu snažno utjecao Vergilije odlomkom *Laudes Italiae* iz druge knjige *Georgika* (II, 138-176), ne može se reći da je Crijević svoju pohvalu Dubrovnika stilizirao ugledajući se u taj model. S druge strane, u spjevu postoje mjesta na kojima je utjecaj Vergilija, i to njegova epa *Eneide*, više nego očit. Jedno je od njih invokacija u kojoj su apostrofirane božice (*deae*), pri čemu Crijević sigurno misli na Muze.¹⁶ Određuje ih kao one kojima je dano istražiti nepoznato, pamtiti i prizivati u sjećanje (*Vos muneris abdita quarum / Rimari et meminisse, deae, et memorare canendo* 82-83). Muze su kćeri božice pamćenja Mnemozine i mogu prodrijeti u davno zaboravljena znanja i u prošlost, u sve što je s vremenom postalo tajno, skriveno, slabo poznato i nejasno, sačuvati to u sjećanju a onda i prenijeti pjesnicima. Vergilije zaziva Muzu na početku *Eneide* moleći je upravo da mu spomene uzroke Enejinih nevolja (*Musa, mihi causas memora* I, 8), a u ponovljenoj invokaciji u sedmom pjevanju obraća se Muzama zajedno (*deae* VII, 641), a to što od njih traži pomoć objašnjava činjenicom da one pamte i mogu prizvati u sjećanje (*meministis enim, divae, et memorare potestis* VII, 645). Tu se na malom isječku teksta može vidjeti kako Crijević i na pojmovnoj i na izražajnoj razini slijedi rimskoga pjesnika koji je, kao što i on želi učiniti, zahvatio u daleku, mitsku povijest svojega grada.

No i u dvije mnogo duže dionice Vergilije je bio Crijevićev uzor. Kada, naime, suočava u razgovoru personificiranog Epidaura i Boga, Crijević cijelu situaciju i njihove govore oblikuje prema epizodi iz prvog pjevanja *Eneide* u kojoj se susreću Enejina majka Venera i Jupiter. Venera se protivi planu koji vrhovni bog ima s Enejom i dolazi na Olimp moliti ga da okonča njegove patnje; tu se treba prisjetiti da je i Epidaurus žena i da i ona dolazi pred Svevišnjega moliti za svoje “potomstvo”. Jupiter odgovara Veneri da se ono što je naumio neće promijeniti, ali joj k tome pro-ročki najavljuje kako će njezin sin nakon silnih nevolja i bitaka biti uzdignut među zvijezde, dok će njegovi kasniji potomci zasnovati novi grad i najmoćnije carstvo svijeta. Njihovi su govori znatno kraći od onih u spjevu *O Epidauru*, međutim, i Venerino je obraćanje započeto nizom pitanja koja se pretvaraju u invektivu protiv Jupitera, optužila ga je da kažnjava nevinoga i da je iznevjerio njihovu odanost (*Hic pietatis honos? I, 253 : Hoc pietatis opus? Ep. 290*), a Jupiter se nije predomislio, ali ju je utješio, odagnavši joj na početku govora strah (*Parce metu, Cytherea* I,

16 Naznaka toga je u stihu 81-82, gdje Crijević uvodi Kamene, što je rimskim pjesnicima najčešće samo sinonim za Muze. No ovdje je prisutna i igra riječi, jer *camoena* prijenosom značenja može biti i sinonim za “pjesništvo, pjesme”. Tako Crijević kaže i *ono što je mnogima nepoznato rasvijelit ću svojim stihovima i ono što je mnogima nepoznato rasvijelit ću uz pomoć svojih Muza*.

257 : *Pone metus, Epidaure* Ep. 307). Ovdje se pokazuje kako Crijević za jedan od najvažnijih elemenata kompozicije u svojem spjevu – razgovor između Epidaura i Boga – preuzima klasični predložak pa ga zatim proširuje i razvija.

Crijevićev opis epidaurskog arsenala i oružja te konzula pred bitku (527-554) nadahnut je scenom polaska u boj vojske latinskih plemena u sedmom pjevanju *Eneide*. Ta scena neposredno prethodi spomenutom zazivu Muza. Vergilije opisuje običaj kada konzul u togi vezanoj “na gabinski način” (po gradu Gabiju) otvara Janova vrata kao znak početka rata (VII, 611-615). Crijević mu suprotstavlja epidaurskoga konzula koji otvara vrata oružarnice: on, kaže, nije odjeven “na gabinski način”, ali je jednako spreman za rat i opremljen oružjem (552-554). Opis oružja Vergilije je podijelio na dvije dionice: dok su se vojnici pripremali za bitku te dok su u nju stupali. Tako i Crijević govori o oružju u dva navrata: prvo dok ono još čeka u oružarnici, a potom kada nahrupе borci da ga pograbe i opreme se za boj.

Naravno, pjesnik ne ostaje samo na oponašanju svojega modela. S jedne strane, on uvijek unosi i aluzije na svoju suvremenost, primjerice kada uvodi nove tipove oružja ili kada se spomenom oružarnice, kneževa dvora, vijećnice i senatora izravno referira na Dubrovnik svojega vremena. Takva referenca na ono što im je blisko i svakodnevno, dok u okolnim stihovima zveckа oružje, morala je vladajuće podsjetiti na važnost osiguravanja mira političkim putem. S druge strane, Crijević ni na jezičnom i stilskom, izražajnom planu ne ostaje samo na nasljedovanju Vergilija. Iako jednim dijelom preuzima njegov leksički inventar u nizanju raznih vrsta i oblika oružja, Crijevićev je prikaz razvedeniji, pokazuje izvanredan osjećaj za detalj te bogatstvo vokabulara kada opisuje vojničke rekvizite i dočarava kako njihov sjaj tako i strašan dojam koji izazivaju. Zanimljivo je, na primjer, kako mnoge Vergilijeve termine i epitete ponavlja, ali nikad ne ponavlja jednake sintagme već pazi da različito od svog modela povezuje imenice i pridjeve.

Upravo je opis oružja jedno od mjesta na kojem se ogleda umijeće pjesnika koji se natječe sa svojim velikim uzorom. Ovdje se ne iscrpljuju svi primjeri koji ukazuju na Crijevićevu humanističku poetiku oponašanja starih, ali se neizbježno primjećuje koliko je pišući epsko djelo o postanku rodnoga grada bio zagledan u najvećeg epskog pjesnika staroga Rima. A neizbježno se nameće i pitanje, da je Crijevićevo djelo *O Epidauru* do nas dospjelo cjelovito, ne bismo li danas o njemu govorili kao o – dubrovačkom Vergiliju.

Irena Bratičević

Literatura

- Bogišić, Rafo (1982). Crijevičev pogled na Konavle. *Dubrovnik* 25.4, 5-10.
- Bogišić, Rafo (1991). Konavle u pisanoj književnosti. Rafo Bogišić, *Tisuću života jedan put. Književne studije i eseji*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 199-221.
- Bojović, Zlata (1990). Epska vizija Dubrovnika i njegove prošlosti u delu *De Epidauro* humaniste Ilije Crijevića. *Književnost i jezik* 37.3, 203-210.
- Bratičević, Irena (2012). Knjiga i čitanje u pismima Ilije Crijevića Marinu Buniću. *Colloquia Marulliana* 21, 69-88.
- De Diversis, Filip (2004). *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković-Römer. Zagreb: Dom i svijet.
- Gortan, Veljko i Vladimir Vratović (1969). *Hrvatski latinisti / Croatici auctores qui Latine scripserunt*. Sv. 1. Zagreb: Matica hrvatska, Zora.
- Hrabak, Bogumil (1988). Poslovna biografija dubrovačkog pesnika Ilije Crijevića. *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU* 8, 235-256.
- Jireček, Const[antin] (1899). Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte. *Archiv für slavische Philologie* 21, 399-542.
- Jovanović, Neven (2012). Dubrovnik in the Corpus of Eastern Adriatic Humanist *laudationes urbium*. *Dubrovnik Annals* 16, 23-36.
- Kunčević, Lovro (2015). *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Lonza, Nella (2009). *Kazalište vlasti. Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Medini, Milorad (1935). *Starine dubrovačke*. Dubrovnik: Štamparija Jadran.
- Nevenić Grabovac, Darinka (1970). Poema Ilije Crijevića *De Epidauro*. *Živa antika* 20, 241-277.
- Nodilo, Speratus (1883). *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, prir. Speratus Nodilo. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 14. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Novaković, Darko (1994). Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma. Mirko Tomasović, *Judita Marka Marulića – Darko Novaković, Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma*. Zagreb: Školska knjiga, 53-117.
- Novaković, Darko (1999). Hrvatska novolatinska književnost od 15. do 17. stoljeća. *Introduzione allo studio della lingua, letteratura e cultura croata*, ur. Fedora Ferluga Petronio. Udine: Forum, 165-176.

- Novaković, Darko (2004). Autografi Ilije Crijevića (I): *Vat. lat.* 1678. *Hrvatska književna baština*. Knj. 3, ur. Dunja Fališevac et al. Zagreb: Ex libris, 9-251.
- Pernot, Laurent (1993). *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*. Paris: Institut des Études augustiniennes.
- Pokrajac, Gordana (2013). *Poetika i retorika Ilije Crijevića. Studije i rasprave Darinke Grabovac*. Novi Sad: Orfelin izdavaštvo.
- Rezar, Vladimir (2018). Humanists of Dubrovnik. *Neo-Latin Contexts in Croatia and Tyrol: Challenges, Prospects, Case Studies*, ur. Neven Jovanović et al. Wien [etc.]: Böhlau Verlag, 65-78.
- Škunca, Stanislaus (1971). *Aelius Lampridius Cervinus poeta Ragusinus (Saec. XI)*. Romae: Edizioni Francescane.
- Tadin, Calisto (1905). Elio Lampridio Cervino. *Rivista Dalmatica* 3.6, 265-292.
- Vekarić, Nenad (2013). *Vlastela grada Dubrovnika*. Sv. 4: *Odabrane biografije (A-D)*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Zabughin, Vladimiro (1919). Elio Lampridio Cerva. *Nuovo Convito* 4/3, 104-107.